

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ERMENİ MESELESİ

İsmail ÖZÇELİK¹

ÖZ

Mütareke döneminde Ermeniler Anadolu üzerindeki emelleri için tekrar faaliyete geçtiler. Büyük bir Ermenistan'ın kurulması yönündeki taleplerinin İngiltere ve Fransa tarafından kabul edileceğine inanıyorlardı. Paris Barış Konferansı 30 Ocak 1919'da yapılan bir toplantıda Ermenilere ilişkin bir karar aldı. Bu karar Ermenileri oldukça umutlandırdı. Ermeni Patriği Zaven Yunan Patriğinin İngiliz Yüksek Komisyonu'na dilekçesi ile İtilaf Devletleri Anadolu'yu işgal etmeye teşvik etmişti. Çünkü eğer böyle bir işgal olursa, Doğu Anadolu'yu elde edebilirlerdi. Bu bağlamda Doğu Anadolu'daki Müslüman köylere saldırmışlardı. Kazım Karabekir bu cephede Ermenilerle savaşa girdi ve kararlılıkla onları mağlup etti. Türkler ve Ermeniler arasında Gümrü Barış Antlaşması imzalandı. Büyük Ermenistan hayalini kırmıştı. Ermeniler Güney Cephesinde Fransız işgal kuvvetleri ile işbirliği yapıyorlardı. Çukurova, Antep ve Urfa'daki Fransız askerlere yardım etmek için birlikler oluşturdular. Fakat Fransız kuvvetleri bölgeden çekildikten sonra Ermeniler yalnız kaldılar ve sonunda başarısız oldular. Lozan Konferansı'nda Ermeni sorunu da tartışıldı ancak konferansta Ermeniler yeterli destek bulamadılar.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Ermeni Meselesi, Paris Barış Konferansı, Çukurova, Güneydoğu

---

¹Prof. Dr. Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/ iozcelik6(at)gmail.com

THE ARMENIAN PROBLEM IN THE PERIOD OF NATIONAL STRUGGLE

ABSTRACT

During the armistice period, the Armenians were active again. The Armenians believed that their demands for the formation of a great Armenia would be accepted by Britain and France. The Paris Peace Conference took a decision concerning the Armenians at a meeting held on January 30, 1919. This decision gave the Armenians a lot of hope. With the petition of the Armenian Patriarch Zaven Greek Patriarch to the British High Commission, the Entente States had encouraged the occupation of Anatolia. Because if such an occupation had been occurred, they could obtain the Eastern Anatolia. In this regard, they had attacked on the Muslim villages of the Eastern Anatolia. Kazım Karabekir in this front engaged in battle with the Armenians and defeated them decisively. Gümrü Peace Treaty was signed between Turks and Armenians. The dream of Great Armenia had failed. Armenians cooperated with French occupation forces in the Southern Front. They built up forces to help French soldiers in Cilicia, Aintab and Edessa. But after the French forces withdrew from the region, they left alone and failed eventually. In the Lozan Conference, the Armenian problem also was discussed but the Armenians couldn't find a strong support in the conference.

Key Words: National Struggle, Armenian Issue, Paris Peace Conference, Cilicia, South Eastern Anatolia

Özçelik, İsmail. “Milli Mücadele Döneminde Ermeni Meselesi”. *ulakbilge* 5. 11 (2017): 655-682

Özçelik, İ. (2017). Milli Mücadele Döneminde Ermeni Meselesi”. *ulakbilge*, 5 (11), s.665-682.

I.MÜTAREKE DÖNEMİNDE ERMENİLER

Doğu Anadolu'daki Ermeni sorununun Batum Antlaşmasıyla (4 Haziran 1918) çözüldüğü düşünülürken, Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşından yenik olarak ayrılması ve 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkesini imzalanması yeni problemleri beraberinde getirmiştir. Bilindiği gibi 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleriyle Osmanlı Devleti arasında imzalanan Mondros Mütarekesi² ile Osmanlı Devletinin savaştan yenik ayrıldığı tescil edilmiştir. Bu mütarekede Ermeni sorunu ile ilgili maddeler şunlardı: 4. Madde: Bütün Müttefik ve Ermeni esirleri İstanbul'da toplanacak, kayıtsız şartsız Müttefiklere teslim edilecekti. 7. Madde: İtilaf Devletleri, güvenliklerini tehdit edecek bir durumun ortaya çıkması halinde herhangi bir stratejik yeri işgal etme hakkına sahip olacaktı. 11. Madde: İran'ın kuzeybatısında ve Kafkasya'da bulunan Türk birlikleri geri çekilecek. 24. Madde: Ermenilerin çoğunlukta buldukları illerden birinde karışıklık çıkarsa Müttefikler, bu illerin bir kısmını işgal edebileceklerdi (Sakarya, 1984: 333-334).

Osmanlı Hükümeti, daha mütareke görüşmeleri başlamadan Kafkasya'daki birliklerine Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen sınıra dönmesi için emir vermiş, Kars, Ardahan ve Batum illerinin milletlerarası bir antlaşmayla verildiğini belirterek buraları kendi toprağı kabul etmiş ve bu görüşünü de İtilaf Devletlerine kabul ettirme çalışmalarını başlatmıştı. Fakat Mütarekenin imzalanmasından 10 gün sonra İngilizler Kars, Ardahan ve Batum'un derhal boşaltılmasını istedi (Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, 1999: 221). Üç sancakta (Elviye-i Selase) son yapılan nüfus sayımına göre 300.000 Türk'e karşı 28.000 gayrimüslim vardı. Osmanlı Genelkurmayı bölgeden çekilmeyi geciktirmeye çalışıyordu. Böylece bölgesel örgütlenme ve yönetimlerin kurulması için zaman kazanılıyordu. Ordunun çekilmesini engelleyen en önemli etken de beslenme problemiydi. Boşaltma işlemiyle birlikte Üç Sancak'ta asayiş sorunu vardı. Ermenilerin daha önce yaptığı katliamlar halkın hafızasında tazeliğini koruyordu. Tüm bu etkenlerle 5 Kasım'da Kars'ta Cenûb-i Gerbi Kafkas Hükümeti "İslam Şurası"ını toplandı (Belen, 1973: 34-35).

24 Aralık 1918'de Batum'a çıkan 27'nci İngiliz Tümeni, Türk askerlerinin silah, eşya ve teçhizatını Ermeni askerlerine dağıtmışlar ve istedikleri gibi kışlalara girerek Türk askerlerini Batum'dan çıkarmışlardır (Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, 1999: 239). Osmanlı 9'uncu Ordu Komutanı Yakup Sevki Paşa ile İngilizlerin 27'nci Tümen Komutanı General Walker 7 Ocak 1919'da Kars'ta buluşup Kars'ın boşaltılması konusunu görüştüler (Özçelik, 2005: 216).

² Mütareke ve uygulanması için Bkz. **Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 333-334.

Yakup Şevki Paşa Batum Olaylarının tekrarlanmamasını istiyordu. İngiliz Generali ise 25 Ocak gününe kadar Kars'ın Ermenilere tesliminden bahsediyordu. Kars İslam Şurası İngiliz askeri kuvvetleriyle iyi ilişkiler kurdu. 13 Ocak 1919'da Kars'a giren İngiliz Komutanı General Beach de "Kars İslam Şûrası"nı tanıdı. Ancak, 17 Ocak 1919'da toplanan İslam Şurasında bir Anayasa hazırlanmış ve "Güneybatı Kafkas Geçici Millî Hükûmeti" kurulmuştu (Sakarya, 1984: 334).

İngiliz komutanlığı bölgeye Ermeni göçmenlerin yerleştirilmesini istedi. Bu isteğe olumsuz cevap veren Güneybatı Kafkas Geçici Şura Hükûmetinin üyeleri yakalanarak Malta Adası'na sürgün edildi. Kars'ın idaresi de İngilizlerce, Ermenilere verildi (Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, 1999: 242; Gökdemir, 1989: 158-164).

Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeni askerleri yeniden hareketlendi. İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda Ermeniler Türk topraklarına saldırı düzenliyor, Akdeniz'e sahili olan Büyük Ermenistan ülküsünün yakın bir gelecekte gerçekleşeceğini düşünüyorlardı. Bu manevralarla İngiltere'nin Kafkaslara yerleşme siyaseti en çok Sovyet Hükûmetini rahatsız etmiştir (Yerasimos, 2000: 30-34).

Yoğun bir propaganda ve siyasî faaliyet içinde bulunan Ermeniler, bir Ermenistan kurulması yolundaki isteklerinin müttefiklerince (İngiltere-Fransa) kabul göreceğini düşünüyorlardı. Bu sebeple, Türkiye Ermenilerinin temsilcisi olduğu sıfatıyla Bogos Nubar Paşa, 30 Kasım tarihinde İtilaf Devletleri'ne başvurarak, bağımsız bir Ermenistan kurulmasını ve bu bağımsızlığın İtilaf Devletleriyle Milletler Cemiyeti'nin himayesi altına konulmasını istemişti. Diğer taraftan, aynı meselenin gerçekleşmesi hususunda çalışmalarda bulunmak üzere Patrik Zaven Efendi de, 12 Şubat 1919 tarihinde İstanbul'dan Paris'e oradan da Londra'ya hareket etti. Bogos Nubar Paşa ile de görüşerek onu bazı hususlarda aydınlatan Zaven Efendi, bir taraftan da Lord Cecil, Lord Curzon ve yardımcısı Lord Harding ile görüştü. Fransız Chambon ve Yunan Başkanı Venizelos ile müzakerelerde bulundu. Ermenilerin minnettarlığını arz etmek üzere İngiltere Kralı V. George'u da ziyaret etti (Uras, 1987: 943-944). Londra'dan Paris'e dönüşünde ise Fransa Cumhurbaşkanı ve Başbakanı ile görüşen Zaven Efendi, sonuçtan çok emin görünüyordu (Uras, 1987: 943-947). Ancak Ermeniler isteklerinde demografik, etnik, politik, ekonomik ve diğer bakımlardan haklı olup olmadıklarını düşünmüyorlardı.

Ermeniler, Mondros Mütarekesi'nden sonra diplomatik faaliyetlerde bulunmak ve propagandaya girişmek üzere Paris'e üç ayrı heyet göndermişlerdi. Bunlar, Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığındaki "Avrupa Millî Ermeni Delegasyonu", Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avedis Aharonyan'ın

başkanlığındaki “Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu” ve Kilikya (Sis) Ermeni Katogigosu Paul Terziyan’ın başkanlığında kurulmuş bir “Din Adamları (ruhani) Delegasyonuydu”. Bogos Nubar Paşa ve Avedis Ahoryan, 26 Şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı’nın “Onlar Şurasına” verdikleri muhtırayla Kafkasya’dan Akdeniz’e ve Karadeniz’den Suriye Çölü’ne kadar uzanan bir Ermeni Devleti’nin kurulmasını teklif etmişlerdi. Ancak özellikle, İngiltere ve Fransa arasında bölgeye hâkimiyet mücadelesi, konunun bir müddet daha sürüncemede kalmasına neden olacaktır (İlter, 1969: 60).

Paris Barış Konferansında ortaya konulan prensiplere göre, Osmanlı İmparatorluğu’nun paylaşılması hakkında savaş sırasında yapılan gizli antlaşmalar uygulanamayacaktı (Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Kurtuluş Savaşımız (1919-1922), Basım yeri ve yılı yok, s. 2). Zaten Rus Çarlığı 1917 Devrimiyle savaştan çekilmek zorunda kalmıştı ve yeni hükümet yapılan antlaşmaları geçersiz kabul etmişti. Paris Barış Konferansında ele alınan konulardan en önemlisi, yenik devletlerden ayrılacak ülkelerin durumuydu. Yenik devletlerden ve bu arada Osmanlı Devletinden ayrılması düşünülen ülkelerin, kurulması tasarlanan Milletler Cemiyetinin manda rejimine konulmasını Güney Afrika Birliği Başkanı General Smuts teklif etti (Gönlübol vd, 1974: 6). Wilson bu teklife olumlu yaklaşmış, konferansın diğer delegeleri de (İtalyan-İngiliz-Fransız) bu görüşe destek vermişlerdi. Paris Barış Konferansı’na Ermeniler iki delegasyonla katıldı. Ermeni Cumhuriyetini temsilen Cumhurbaşkanı Ahoronian katıldı. Bir de millî delegasyon dedikleri tüm Ermenilerin temsilcisi bir heyet katıldı. Bu heyetin başında Bogos Nubar Paşa vardı (Sakarya, 1984: 335). Osmanlı Devleti de, Damat Ferit Paşa başkanlığında bir heyet göndererek bildiri ile görüşlerini Konferansa bildirmiştir. Bu bildiride Yemen’e kadar Arap topraklarının kendilerine bağlanmasını istedikten sonra doğuda 1914 öncesi sınırlara dönmek isteği vurgulanıyordu (Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Kurtuluş Savaşımız, 5-7).

Paris Barış Konferansının 30 Ocak 1919 günü yapılan toplantısında Ermenileri ilgilendiren bir karar alındı. Alınan karara göre, İtilaf Devletleri Osmanlı Devletinden Ermenistan, Suriye, Irak, Kürdistan, Filistin ve Arabistan’ın ayrılması konusunda hem fikir olduklarını bildiriyorlardı (Gönlübol vd, 1974: 7). Paris Barış Konferansı Ermenileri çok ümitlendirmişti. Osmanlı Delegatesinin yaptığı öneriler, Ermenilerin ümidini daha da artırmıştı. Damat Ferit, Doğuda kurulacak olan Ermeni Devletine muhalefet etmemiş, bu devlete karşılık Arap topraklarının, özellikle Hicaz’ın muhtar bir eyalet şeklinde kendilerine bağlanmasını istemişti (Gönlübol vd, 1974: 8-9).

Aslında, Ermenileri ümitlendiren görüş İngilizlerden gelmekteydi. Yapılan görüşmede Karadeniz’e kıyısı olan küçültülmüş bir Ermeni Devleti İngiltere

tarafından desteklendi. İngilizlerin Ermeni isteklerini küçültmesindeki en önemli neden, isteklerin gerçekçi bir zemine oturtulması yönündeydi. Çünkü Kilikya'ya uzanan bir Ermeni Devleti Fransa'nın çıkarlarına aykırıydı. Bir de İngilizler Kuzey Irak'taki Kürtleri kendi yanında tutabilmek için Ermenilerin istediği illerin bir kısmını bunların sınırlarına eklemeyi tercih etmişti. Ayrıca Ermenilerle Rusların stratejik bir ortaklığı vardı. Petrol bölgelerine sınır bir Ermenistan İngiltere'nin gelecekteki Ortadoğu politikasını riske atabilir, bölgeye Rus nüfuzunu taşıyabilirdi. İngiltere, Milletler Cemiyeti mandasında bir Ermenistan'a taraftardı. İngilizler bölgenin dağlık oluşundan, ulaşım zorluklarından ve Ermeni nüfusunun azınlıkta oluşu gibi durumların de farkındaydılar (Baytok, 1970: 78-80).

Ermeniler bu girişimleriyle de yetinmeyip Amerikan Başkanı Wilson'a başvurarak, yardım istediler. Sorunun çözümü için Wilson'un hakem olması kabul ettirildi. Başkan Wilson durumu yakından tespit ettirmek amacıyla, General Harboord başkanlığında bir heyeti Doğu Anadolu'ya gönderdi (Özçelik, 2005: 221). Başkan Wilson, İngiltere ve Fransa'nın zor olarak gördüğü Doğu Anadolu toprakları üzerindeki Ermeni Devleti'nin kurulmasını destekliyordu. Bölgeye bir heyet gönderecek kadar ciddi olması bu görüşü ispatlar durumdaydı. 1919 yılının Eylül ve Ekim aylarında bölgeyi gezen General Harboord ve heyeti hiçbir yerde Ermeni çoğunluğuyla karşılaşmamıştır. General Harboord Erzurum'a geldiğinde Belediye Başkanı Zakir Bey ile görüşmüş ve şehri beraber gezmişlerdir. Belediye Başkanı Zakir Bey General Harboord'a bölgedeki Türk mezarlıklarını gösterip şehrin öteki yörelerindeki daha büyük mezarlıklardan bahsettikten sonra etrafı duvarla çevrilmiş küçük bir mezarlığın da Ermeni Mezarlığı olduğunu söyleyerek Ermenilerin mi, yoksa Türklerin mi daha çok olduğunu anlaması gerektiğini ifade etmiştir (Akbulut, 1998: 104). Nitekim Harboord verdiği raporda bölgede Ermeni topluluğuyla karşılaşmadığını belirtmiştir. Amerikan Kongresi de manda yönetimine soğuk bakmaktaydı. Neticede 1920 yılı Nisan ayında, Amerikan yönetimi Ermenileri manda yönetimine alamayacağını kesin bir dille bildirmiştir (Çaycı, 2000: 83).

Paris Barış Konferansı sonucunda, Osmanlı Devletiyle yapılması düşünülen barış antlaşması şekillenemedi. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarının paylaşımında büyük bir antlaşmazlık yaşıyordu (Belen, 1973: 22). İngiltere, Anadolu yarımadasını kendi kontrolüne almayı düşünüyordu. Askeri gücüne dayanarak batıda Yunanlıları, doğuda ise Ermenileri harekete geçirdi.

II. SEVR ANTLAŞMASI SONRASINDA ERMENİLER

Millî Mücadele döneminde, Patrik Zaven Efendi, Rum Patriğiyle birlikte 3 Temmuz 1919 tarihinde, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne verdiği dilekçeyle, İtilaf Devletleri'ni işgale teşvik etmişti. Diğer taraftan, İstanbul'dan Diyarbakır'a giden

Piskopos Kendifiyan, Zaven Efendi'ye Ocak 1920 tarihinde yazdığı mektubunda, Türklere karşı Diyarbakır'daki Ermeni örgütlenmesinden bahsediyor, İngiliz ve Fransız teftiş memurlarının kendilerine yaptığı yardımları bildiriyordu.

Bu dönemde, Avrupa ülkeleri tarafından yapılan, Ermenilerin pek çok zulüm gördüğüne dair propagandalara, Amerikalı General James G. Harboord'un 16 Ekim 1919 tarihli raporuyla açıklık getirilmiştir. Harboord raporu, Ermenilerce yapıldığı iddia edilen Türk katliamını çürütüyordu. Ancak az sonra, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul, İtilaf Devletleri tarafından işgal ediliyordu. Doğu Anadolu'da ise, Ermeni baskısı gittikçe yoğunlaşıyordu. Bu sırada Müttefikler, Osmanlı İmparatorluğuna bir an önce imzalatmak için üzerinde çalıştıkları barış antlaşması metnini ortaya koymuşlardı. Nihayet İngiltere'nin gayretleriyle Sevr Antlaşması 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı Devleti'ne imzalandı. Antlaşmanın imzalandığı haberi Türkiye'nin her tarafında infial yaratmış ve öfkeyle karşılanmıştı.

III. DOĞU CEPHESİ VE ERMENİLER

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak Türk Millî Mücadelesini başlattığı sırada³, İngiltere ve Osmanlı Hükümeti arasında ateşkes gereği Doğu Anadolu'da bulunan Osmanlı kuvvetlerinin silahsızlandırılması konusunda bir gerginlik yaşanmıştır. Zira İngiltere Ocak ayından beri ısrarla orduların silahlarını teslimini istemiş⁴ bu amaçla Erzurum'daki Yarbayı Rawlinson'u, Osmanlı 15. Kolordusunun ağır silahlarını teslim alması için görevlendirmiştir. Ancak İngilizlerin bütün tehditlerine rağmen, Kazım Karabekir Paşa ordunun ağır silahlarını teslim etmemiş, gerekçe olarak da, Ermenilerin saldırı hazırlığında olduğunu açıklamıştır (Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, ty: 26-28; Kazım Karabekir, 1995: 133-135.).

Gerçekten de Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra Doğu Cephesinde Ermeni saldırıları artarak devam etmekteydi. Daha 1918 yılının kış aylarında Gökçe Gölü ile Nahcivan arasında kalan topraklarda yaşayan Türkler, Antranik ve Yapun adlı çete liderlerinin komutasındaki Ermeniler tarafından 113 köy yakılmış ve buralarda 1000'den fazla Türk öldürülmüştü (Özçelik, 2005: 226). Bu kanlı saldırılar tüm bölgede sürdü. Kars'ta İngilizlerin dağıttığı Millî Şura Hükümeti

³ Mustafa Kemal, Anadolu'dan kimseye toprak verilemeyeceğini, kurulması planlanan Ermeni devletinin kabul edilemeyeceğini kesin bir dille vurgulamıştır. Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C. III, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1987, s. 1067-1070; vd.

⁴ Kazım Karabekir'e göre bu aceleli sebebi, 15 Mayıs 1919'da Yunanların, İzmir'e çıkışıyla anlaşılmalıdır. Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz I**, (Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 131.

kuvvetleri Allahuekber Dağı çevresinde Ermeni işgaline direniyordu. Bölge halkı ise Erzurum’a doğru kaçarak göçe başladı.

Bu olaylar Kazım Karabekir Paşa tarafından 10 Temmuz 1920 tarihinde Erzurum’da bulunan Mütareke Komisyonu Başkanı Yarbay Rawlinson’a bir mektupla bildirildi. Bu Ermeni saldırı ve tecavüzlerinin durdurulması istendi (Özçelik, 2005: 226-227). Ancak İngilizler buna rağmen hiçbir tedbir almaya gerek duymadı. Ermeniler de saldırılarını sınırdan içeriye doğru gittikçe genişlettiler.

Bu sırada Kuvva-yı Milliye hareketinin elde ettiği başarılar İtilaf Devletlerinin planlarının aksine netice vermeye başlayınca Ermeni ve Rumlara verilen destek artırıldı. Bu nedenle İtilaf Devletlerinin uygulamaya koydukları planın en önemli ayağını Ermeniler oluşturuyordu. Çünkü Ermeniler, Anadolu’daki Kuvva-yı Milliye’ye karşı doğuda kullanılmakla kalmayacak, Bolşeviklerin önünde bir set oluşturacaktı (Yerasimos, 2000: 115). Nitekim Ermenistan Cumhuriyetinin ordusu, Bolşeviklere karşı çarpışan General Denkin’in kuvvetleri arasında kabul ediliyordu. Mustafa Kemal’in önderliğindeki Heyet-i Temsiliye ise, İtilaf devletlerinin Anadolu’yu tamamen işgal edemeyeceğini biliyor, Ermeni ve Rumlara kullanacaklarını tahmin ediyordu. Bu bağlamda Heyet-i Temsiliye doğuda Ermenileri kısa sürede yenilgiye uğrattıktan sonra, batıdaki Yunan ordusunu yenmeyi planlıyorlardı (Karabekir, 1995: 40). Yani Kuvva-yı Milliye için de bir an önce Ermenileri barış masasına oturtmak şarttı. 1920 yılının ilk aylarından itibaren 15’inci Kolordu Ermeni taarruzu için hazırlıklarını hızlandırdı (Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, 1999: 67).

1920 Nisan’ında Kızıldordu Azerbaycan Cumhuriyeti sınırına kadar ilerlemişti. General Denkin’in kuvvetleri çözüldü (Yerasimos, 2000: 149-151). Kızıldordu’nun, bu ilerleyişi karşısında, İngilizler telaşlanmış ve Kafkasya’daki askeri kuvvetlerini Batum’a çekmeyi uygun görmüşlerdi. 15’inci Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa’ya göre taarruz başlayabilirdi. Ermeniler Bolşeviklerle birleşirse, Kars ve Ardahan kurtarılamayabilirdi. Çünkü “Kızıldordu” ile karşı karşıya gelmek hiç de iyi sonuçlar doğurmazdı (Karabekir, 1995: 1518-1520). Ancak Ankara, Kazım Karabekir Paşa’nın taarruz düşüncesine karşı çıktı (Karabekir, 1995: 1546-1565). Zira Millî Mücadeleye destek veren Bolşeviklerle görüşmeden Ermenistan’a taarruz yapılmamalıydı (Yerasimos, 2000: 151). Bu dönemde Bolşevikler Ermenistan ve Gürcistan sınırına dayanmış ve antlaşma yolları arıyordu. Ermeniler Kars, Ardahan ve Van’ın kendi topraklarına katılması karşılığında Bolşeviklerle anlaşacağını bildirirken, Gürcüler de Batum’un kendilerine ait olduğunun açıklanmasını istiyordu (Özçelik, 2005: 228).

Ankara'yı rahatsız eden bu gelişmeler sonucunda 6 Haziran 1920'de Mustafa Kemal Paşa 15. Kolordunun daha önceki taarruz önerilerini uygun bulduğunu Karabekir Paşa'ya bildirdi (Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, 1999: 92.) ve harekâta hazırlanmasını istedi. Bunun üzerine 15 Haziran 1920'de Doğu Cephesi Komutanlığını resmen kurularak seferberlik ilân edildi (Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, 1999: 99).

Ankara harekete geçmeden önce, Sovyet Hükümetine iki ülke arasında siyasî ilişkilerin düzenlenmesine ve doğudaki sınır problemlerine ilişkin bir mektup göndermiş ve Sovyet görüşlerinin kendisine bildirilmesini istemişti. 14 Haziran 1920'de cevabi mektup geldi. Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin imzalı bu mektupta, Türkiye'ye her türlü yardımın yapılacağı, ancak hem Türkiye'nin ve hem Bolşeviklerin dış durumu düşünülerek, Ermenistan aleyhine harekete lüzum olmadığını, Türkiye sınırlarının, Türkiye'nin istediği şekilde barış yoluyla hallinin mümkün olduğu bildirilmişti (Özçelik, 2005: 229).

Bekir Sami Bey'in Moskova görüşmeleri devam ederken 10 Ağustos 1920'de Sovyet askeri tehdidi karşısında direnemeyen Ermenistan ile Sovyetler arasında bir antlaşma yapıldı (Gönlübol vd, 1974: 23). Sovyetler, Türk-Ermeni sınırını 1914 Türk-Rus sınırı olarak kabul ettirmek eğilimindeydi. Ayrıca, Anadolu'yu Sovyetler Birliğine bağlayan demiryolunu da Ermenistan'ın kontrolüne vererek, Ankara'yı durumu kabullenmeye zorluyorlardı. Aynı günlerde İtilaf Devletleri de Sevr Antlaşmasını Türklerin kabul etmesini istemektedirler.

20 Eylül 1920'de Ankara Hükümeti, Bakanlar Kurulu'nun aldığı taarruz emrini Kazım Karabekir Paşa'ya verdi (Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, 1999: 161). Kazım Karabekir Paşa da Doğu Cephesi Komutanı olarak 27 Eylül'de taarruz için hazırlanan birliklerin ileri harekâta geçmesi için emir verdi. Ancak 24 Eylül sabahı 9. Kafkas Tümeni'ne Ermenilerce girilen saldırı, genel taarruzun 28 Eylül gününe bırakılmasını zorunlu kıldı (Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, 1999: 161).

28 Eylül'de Türk Doğu Ordusu hücumla geçti. 29 Eylül 1920'de Ermeni kuvvetlerinin denetiminde bulunan Sarıkamış alındı (Karabekir, 1995: 1864-1865). Türk ordusunun bu ilerleyişi karşısında Ermeni kuvvetleri hiçbir direniş gösteremediler. 30 Eylül'de, Merdenik'teki Ermeniler de geri çekilmek zorunda kaldı. 1 Ekim'de Kağızman Türk Ordusu tarafından geri alındı 7-8-9 Ekim günlerinde Ermeni kuvvetleri Kağızman ve Merdenik cephelerinde karşı taarruza geçti. Ancak Türk kuvvetleri bu taarruzu kolayca geri püskürttü (Karabekir, 1995: 1876).

Türk Taarruzu gerçekleşirken Moskova hükümetiyle Ankara temsilcileri arasında 29 Eylül gününden itibaren görüşmeler başladı. Ermenistan ise her şeyin bittiğini anlayınca kadar Rusya ile İngiltere arasında ikili bir siyaset takip etmeye çalışmıştır (Yerasimos, 2000: 186-187).

Bolşevikler, Kafkaslarda değişen dengeleri düzeltmek ve Gürcistan'la Ermenistan'ı kontrollerine alabilmek için Ekim ayının ilk haftasında diplomatik атаға kalkmışlardır. Bu amaçla Sovyet Kafkas temsilcisi Legran, Erivan'a gitmiştir. Sovyetlerin amacı Gürcistan da dâhil, Erivan ve Türkiye arasında arabuluculuk yapmak ve sorunları barışçı yollardan çözümlenektir (Özçelik, 2005: 235).

Taşnak Hükümeti, çift yanlı çıkar politikasına devam ederek diplomatik bir hata daha yapmıştır. Sovyet önerilerini İngiltere'ye bildirmiş, Tiflis'teki İngiliz temsilcisi Stokes da önerilerin reddedilmesini istemiştir. İngilizler bununla da kalmayarak, eski Kafkas Seddi projelerini yeniden uygulamaya çalışmışlardır. Bu olaylar Sovyet Hükümetine tek çıkar yol bırakmıştır. O da Ermenistan'a bir an önce Sovyet rejimini getirmektir. Aksi takdirde Kafkasya'ya dışarıdan bir gücün yerleşmesi muhtemeldir. Sovyetlere göre, İtilaf Devletlerinin etkisinde kalan Taşnak Hükümetinin, yardım önerisine ret cevabı vermesinin nedeni, İtilaf Devletlerinden yardım bekliyor olmasıydı (Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi, 1979: 34).

Ankara Hükümeti ise bölgedeki olayları yakından izleyerek, kendisi için kazançlı bir politika takip etmeye çalışıyordu. Ermenilerin, İngiltere ile olan ilişkileri Ermenistan harekâtı için meşru bir zemin oluşturmuş, böylece Sovyet engeli bir ölçüde aşılmıştı. Ancak Ankara Hükümeti, Sovyetler Birliği ile iyi ilişkileri devam ettirmenin gerekliliğinin de farkındaydı.

Ermenilerin barış masasına oturtulması amacıyla ikinci bir taarruzun yapılması için girişimler başlatıldı. Bu arada Gürcülerin Ardahan'a kuvvet yığıdığını öğrenildi (Karabekir, 1995: 1879). Gürcüler, Ankara Hükümetinin harekâtının Ardahan, Artvin ve Batum illeri sınırlarını aşmamasını istiyor, buna karşı Ankara Hükümeti, Ermeni ordusuna vurmaya düşündüğü son darbeden önce Gürcü isteklerini kabul etmiş görünüyordu (Özçelik, 2005: 236). Bu yeni taarruzla birlikte Sovyetler Birliği'nin yardım karşılığı Van ve Bitlis illerinin Ermenistan'a verilmesi yönündeki teklifi de bir daha masaya getirilmeyecekti.

27 Ekim 1920'de Türk Doğu Cephesi Komutanlığına ait kuvvetler Ermeni Ordusunu imha etmek amacıyla Kars üzerine yürüdü (Belen, 1973: 250). Kars'a taarruz eden Türk kuvvetleri Ermeni Ordusunu çevirmişken, Kars'tan kuzeye ve kuzeydoğuya giden yolların gevşek tutulmasından yararlanan Ermeni Ordusu, 30 Ekim günü Kars'ı yakıp yıkarak ve çok sayıda insanı öldürerek terk etti ve Gümrü

istikametinde kaçmayı başardı (Özçelik, 2005: 236, Karabekir, 1995: 1886-1887). Bu durumda Ermeni Ordusunun imha edilmesi için yeni bir harekâta daha ihtiyaç vardı. Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa kesin sonucun alınabilmesi için ya Erivan üzerine, ya da Gümrü üzerine yeni bir harekât yapılması teklifini Ankara'ya iletti (Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, 1999: 214). 3 Kasım 1920 tarihinde Gümrü üzerine saldırı başladı. Ermeni birlikleri Türk Ordusunun ilerleyişi karşısında tutunamadı ve Gümrü'deki Ermeni Komutanı, 6 Kasım 1920 tarihli mütareke ve barış istedi. Ankara Hükümeti aynı gün Ermenilere mütareke şartlarını bildiren isteklerini sunarak barışı kabul etti (Özçelik, 2005: 237).

Ermeni Ordusunun, Türk mütareke şartların hemen kabul etmesinin ardından, Gümrü Kalesi Türk askerlerince ele geçirildi. 8 Kasım 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Ermenistan Hükümetine verdiği bir notayla siyasi ve askeri isteklerini bildirdi. Ankara'nın, Doğu Cephesini hızlı bir şekilde ve bir daha açmamak üzere kapatmak isteğinde olduğunun ve Ermenistan sınırının da halkoqlamasıyla belirlenmesi niyetinin vurgulandığı notayla Türkiye'nin hedefi Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen sınırın geçerli olmasıdır. Bu hedef, Türk Devleti için gerçekçi bir hedeftir. Nitekim bölge halkının isteğine göre hareket edilmesini arzu etmesi de bunun kanıtıdır. Tüm bunların üzerine 8 Kasım 1920 tarihinde Ankara Hükümeti, Ermenilere yeni mütareke şartlarını da bildirmiştir⁵.

Yeni mütareke şartları Ermenilerce önce kabul edildi. Ancak daha sonra, Bolşevik tehdidinden dolayı, Ermeniler silahlarını bırakmak istemediklerini Ankara'ya bildirdiler. Ankara Hükümeti, Doğu Cephesinin kesin bir şekilde kapatılmasından yanaydı. Yeni şartları kabullenmeyen Ermenilere karşı, 14 Kasım 1920 tarihinde Türk kuvvetleri tekrar taarruza geçti ve Iğdır Türk kuvvetlerinin eline geçti. Bunun üzerine Ermeni Hükümeti, 17 Kasım'da önceden kabule yanaşmadığı mütareke şartlarını kabul ettiğini Ankara'ya bildirmiştir (Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, 1999: 230).

Bu arada Gürcistan, hükümet yanlısı (Menşevik) "Borba" gazetesinin 10 Kasım'da yayınladığı bir bildiriyle Batum'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesini istemiş (Yerasimos, 2000: 197), sebep olarak da Ermenistan'daki Türk ilerleyişi gösterilmiştir. Bu gelişmeler Sovyetleri çok rahatsız etmişti. Çünkü Taşnaklar da İtilaf Devletlerinin Kafkaslara gelmesini istiyordu. Bu durumda Sovyetler Birliğinin Kafkasya planları tehlikeye girebilirdi. Bu durum karşısında harekete geçen Sovyetler, Türkiye ile Ermenistan arasında arabuluculuk yapmak

---

⁵ Ermenistan Hükümetine verilen nota ve mütareke şartlarının ayrıntıları için Bkz. Özçelik, a.g.e., s. 237-240.

istediğini Ankara’ya bildirdiyse de Ankara için Misak-ı Millî sınırlarına ulaşmak hedef olduğu için, Sovyet arabuluculuğu reddedildi (Yerasimos, 2000: 198).

Bu arada Ankara ile Erivan arasında kesin bir barış antlaşması için görüşmeler 26 Kasım’da Gümrü’de başlamıştır. Sovyet temsilcisi Budu G. Mdivani de 28 Kasım günü görüşmelere Gümrü’ye gelmiştir (Özçelik, 2005: 241). Fakat Kazım Karabekir Paşa, Ermenilerin Türk tarafının tüm isteklerini kabul ettiklerini bildirerek Sovyetlerin arabuluculuğuna ihtiyaç olmadığını belirtmiştir. Nihayet 2 Aralık 1920 tarihinde Türkiye ile Ermenistan arasında Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Ermeni ordusu silahlarını teslim etmiş, birliklerini dağıtmış, Ankara’nın “Misak-ı Millî” hedefini kabul etmiş, İtilaf Devletleriyle ilişkilerini en alt düzeye indirmeyi taahhüt etmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin imzaladığı ilk antlaşma olan Gümrü Antlaşmasında, Anadolu hareketinin gücünü iyi hesaplayamayan Avrupalı devletler bu başarı karşısında şaşırılmış (Arslan, Ankara: 2001: 230-231; Villalta, 2000: 298) ve Türkiye üzerindeki planlarını yeniden gözden geçirmek zorunda kalmışlardır.

2 Nisan 1921 tarihinde, Kızılordu birlikleri Erivan’ı Taşnaklardan geri aldı (Yerasimos, 2000: 328). Aynı gün 11. Kızılordu Kumandanı A. I. Hekker, Kazım Karabekir Paşa ile görüşme isteğini bildirdi. Taraflar ertesi gün Gümrü’nün doğusunda görüştüler. Sovyet tarafı, Moskova Antlaşması gereği Gümrü’nün boşaltılmasını istedi. Taraflar arasındaki uzlaşma neticesinde, 23 Nisan günü Gümrü’deki Türk kuvvetleri belirlenen sınıra çekildiler (Yerasimos, 2000: 331).

Türk-Sovyet ilişkileri bu şekilde düzene girmiş gibi görünse de iki ülke arasındaki Ermenistan, Kafkas Müslümanları ve diğer küçük çaplı sorunlar ilişkilerin alevlenmesine sebep oluyordu. 2 Nisan’da Lenin’in önerisiyle Kafkaslar ötesi (Mavera-yı Kafkas) Cumhuriyetlerinin Türkiye ile bir konferansa gitmeleri önerildi (Özçelik, 2005: 245-246). Antlaşmalar için Kars’ta bir konferans toplanması kararlaştırıldı.

Kars Barış Antlaşmasından sonra Doğu Cephesinde Türk kuvvetlerinin büyük kısmı Batı Cephesine kaydırılmıştır. Ermenistan bağımsızlığını yitirmiş ve bir Sovyet Cumhuriyeti hâline gelmiştir. Ancak Türk-Ermeni sorunları iki devlet arasında Kars Antlaşmasının imza edilmesiyle hukuken çözümlenmiştir. Bugünkü Türkiye Ermenistan sınırı son şeklini almıştır.

IV. BÖLÜM-GÜNEY CEPHESİ VE ERMENİLER

Ermeniler Doğu Anadolu'daki isyan ve kalkışma hareketlerini Güney illerinde de göstermişlerdir. Bölgede karışıklık çıkaran Ermenilerin bir kısmı Tehcir kanunundan sonra hükümet tarafından göç ettirilip uzaklaştırılmıştı (Özçelik, 1986: 23-33). Ancak Ermenilerin bir kısmı Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra Güney illerimizi işgal eden İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin destek ve teşviğiyle bölgede yeniden faaliyete girişmişlerdir. Silahlanarak işgalcilere yardım eden bu Ermeniler, bu dönemde de Türklere karşı bir dizi olumsuz eylemleri başlamışlardır. Fransızlar tarafından Mısır'da kurulan ve Şark Lejyonu denilen Ermeni alayları da, özellikle Fransız işgali döneminde buradaki Ermeniler Fransız üniformalarıyla Adana bölgesine getirilmiş, Urfa, Antep, Maraş, Saimbeyli, Zeytun, Kozan, Osmaniye, Haruniye ve Mersin'de yapılan muharebelerde Fransız ordusunda faal rol oynamışlardır (Koçaş, 1967: 237).

İngilizler, Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesine dayanarak 6 Aralık 1918 tarihinde Kilis'i, 17 Aralık'ta ise Antep'i işgal etmişlerdir. İngilizler işgalin hemen ardından Müslüman halktan silahlarını toplatmış, buna karşılık İngiliz işgalini sevinç gösterileriyle karşılayan Ermenileri silahlandırma faaliyetlerine girişmişlerdir. İngiliz işgali sırasında birçok suçsuz Türk, Birinci Dünya Harbi içinde Ermenileri göç ettirdikleri iddiasıyla tutuklanmıştır. Bu arada Tehcir Kanunuyla bölgeden göç ettirilen Ermeniler, eski yerlerine dönerek işgal kuvvetlerine destek vermişlerdir.

Antep'ten sonra Maraş'ı da işgal eden İngilizleri burada da Ermeniler büyük sevinç gösterileriyle karşılamışlardır. Ancak Ermenilerin taşkınlıklarının artırması ve buna karşı Müslüman Türk halkın tepki göstermesi, İngilizleri bazı önlemler almaya mecbur etmiştir. Nitekim bölge halkı yavaş yavaş örgütlenmeye ve gerek işgalcilere gerekse Ermenilere karşı hareketler düzenlemeye başlamışlardır (Sakarya, 1984: 400).

Birinci Dünya Savaşındaki Urfa İsyanından sonra Halep ve civarına gönderilen Ermeniler, mütarekeden sonra Aralık 1918'de Urfa sınırlarına giren İngilizlerce yeniden Urfa'ya getirilmeye başlandılar. İşte bunlardan bir kısmı, İngilizler Urfa'yı işgal ettikleri sırada onlarla beraber şehre gelmiş ve gönüllü bir birlik oluşturmuşlardı.

Halep'ten getirilen ve daha önce eylemlere katılmış olan Ermeniler, İngilizlerin Suriye Komutanı Mareşal Allenby'nin özel direktifleriyle buraya getirilmişlerdi. Bilindiği gibi Allenby, İstanbul'a giderek, Osmanlı Hükümeti üzerinde baskı kurup, tarihe "Allenby İstekleri" adıyla geçen bir dizi isteklerde bulunmuştu. Allenby bu isteklerinin beşinci maddesinde, "Ermenilerin kendi

memleketlerine geri gönderilerek bunların imkânlarının temin, arazi ve emlakları vs. hemen kendilerine iade edilecektir...” diyerek, bunların yeniden Urfa ve havalisine yerleştirilmelerini hedeflemişti⁶.

İngilizlerle birlikte dışarıdan Urfa’ya gelen “Ermeni Gönüllüleri” genellikle Ermeni mahallesinde, Ermeni gençlerine silah eğitimi yaptırmakla vakitlerini geçirmekteydiler (Özçelik, 2005: 195). Yörede aşiretler arasına ajan olarak giren ve bilgi toplayan ya da İngilizlerle bazı aşiretler arasında haber alışverişini sağlayanlar da Ermenilerdi⁷. Şehirde yaşayan Ermeniler de asayişsizlik havasını yaratabilmek için çeşitli komplolar düzenlemeyi bir vazife biliyorlardı. Ortada hiçbir olay yokken dükkânlarını kapatıp, evlerine çekiliyor ve kilise çanlarını sürekli çalarak, tedirgin oldukları imajını İngilizlere vermeye çalışıyorlardı (Hâkimiyet-i Millîye Gazetesi, 6 Şubat 1920: 49). İngiliz işgali sırasında Urfa’daki Ermenilerin birçoğu, kurtuluş gününün geldiği inancıyla sevinçli bir bekleyiş ve hazırlık içine girmişlerdi.

İngilizler 1919 yazında Halep’ten vagonlar dolusu yiyecek getirerek Urfa Livası demiryolu istasyonlarına yığmışlardı. Bu yiyecekler yörede özellikle taraftar toplamak ve sempati kazanmak amacıyla fakir fukara halka, Ermeni dul ve çocuklarına dağıtılıyordu (Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 8, Vesika 173-175). Buna rağmen İngilizler bölge halkının artarak devam eden tepkisinin ileride büyük olaylara sebep olabileceğini anlamakta gecikmemişler. Bu yüzden İngiltere işgal ettiği yerleri “paylaşım” konusunda da anlaşmazlık halinde olduğu Fransa’ya devretmeyi tercih etmiştir (Özçelik, 1992: 16-24, 71). 1919 Kasım’ından itibaren gizli Sykes-Picot Antlaşmasını yeniden düzenleyen “Suriye İtilafnamesi” ile Urfa ve yöresini de diğer Güney Anadolu illeri gibi Fransızlara devretmişlerdir (Akbıyık, 1999: 317). Kasım 1919 başında bütün Güneydoğu Anadolu Bölgesini tahliye eden İngiliz birliklerinin yerine Fransız askerleri gelmiştir (Albayrak Gazetesi, 16-27 Kasım 1919, Sayı: 46, s. 1; Sayı: 47, s. 1). Sykes-Picot Antlaşmasına bir ek sözleşme olarak imzalanan “Suriye İtilaf namesine” göre (Özçelik, 2005: 73) Urfa, Antep ve Maraş Fransızlara bırakılmış, buna karşılık Musul İngilizlere verilmiştir.

Kilikya’ya çıkan Fransız işgal kuvveti altı taburdan oluşuyordu. Bu altı taburun üçünü Ermeni birlikleri oluşturuyordu (Öke, 1991: 177). Fransızlar kendi üniformaları içinde birçok Ermeni’yi de beraberlerinde getirmişlerdi. Urfa’nın Carablus Nahiyesinde de çok miktarda Ermeni askeri bulunduran Fransızlar, bunların bir kısmını jandarma yapmaya teşebbüs etmişlerdi⁸.

---

⁶ ATASE Arşivi, Kl.47.D.1336/13-6, E.47-2

⁷ T.İ.T.E. Arşivi, 28/3566-3 15

⁸ ATASE Arşivi, Kl.24.D.1336/13-6.F.6-38

Urfa'daki yerli Ermeniler, İngilizleri karşıladıkları gibi bu defa da Fransızları sevinçle karşıladılar. Ermeni din adamları ve Ermeni cemaatinin ileri gelenleri İşgalin ilk Pazar günü Pazar Ayininden sonra kilisenin danışma salonunda Fransızların ve işgalin şerefine bir tören düzenleyerek olayı kutladılar (Veou, Cilici, 1937: 231-232.).

Bu sırada şehirde idarî ve adli işlere de el koyan Fransızlar, bir yandan köylerde oturan Ermenileri şehre nakletmeye çalışırken, bir taraftan da suç işlemiş ve hüküm giymiş bulunan Ermenileri hapisnedenen salıveriyorlardı. Çukurova bölgesini “Ermenistan” olarak tanımlayan Fransızlar, Çukurova’da işgal ettikleri bölgeye atanan idarecinin unvanını da “Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiseri” olarak adlandırmışlardır (Öke, 1991: 178, Çelik, 1999: 68-71).

1920 Haziran ayı içerisinde Çukurova Ermenileri Fransa’nın himayesinde “Amanus Ermeni Cumhuriyetini” ilân ettiler. Fakat bu yeni hükûmetin en büyük sorunu nüfus oranının Ermeniler aleyhinde olmasıydı. Ermeniler bölgedeki nüfusu kendi lehlerinde değiştirmek için Türklere karşı terör hareketlerine girişti (Çelik, 1999: 79-99, Bildirici, 1999: 106-152). Ermenilerin beklentisine göre Türk nüfusu öldürülme korkusuyla bölgeyi terk edecekti. Durum, Ermenilerin beklediği gibi olmadı. Türkler bölgeden kaçmaktansa direnmeyi tercih etti. Türk direnişi öncelikle Maraş’ta başladı. Daha sonra tüm bölgeye yayıldı. Türk direnişi karşısında Fransızlar çok zor durumda kaldı. Nitekim Ermenilerin bölge üzerinde giriştiği terör hareketleri ve Türklerin direnişe geçmesi Fransızların bölgeden çıkması için uygun zeminin oluşmasını sağladı. Ermenilerin kontrolsüz hareketleri, onlara olan güvenin yok olup gitmesine neden oldu.

Antep’te de benzeri gelişmeler yaşanmış, her şeye rağmen Antep’i teslim alamayacağını anlayan Fransızlar, Ermenileri kışkırtarak kendi saflarına çekmiş ve Ermeni Lejyonları oluşturarak Anteplilere karşı kullanmışlardır.

Anteplilerin yanında yer alan Ermeniler olduğu gibi, Fransızların yanında yer alan Türkler de vardı. Antepliler, Fransızların yanında yer alan Ermenilere “Ellik Ermeni’si”, kendisinin yanında yer alan Ermenilere de “Gaziantep Ermeni’si” demişlerdir. Savaş nedeniyle evlerini terk eden Antep Ermenileri, evlerini ve eşyalarını komşuları Türklere teslim etmiş ve savaştan sonra Fransızlar şehirden çekilmeye başlayınca Ermenileri kaderleriyle yüzüstü bırakmışlar bu durumda Ermeniler de göç etmek zorunda kalmışlardır⁹.

⁹ Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. Ayhan Öztürk, **Millî Mücadelede Gaziantep**, Kayseri, 1998.

Maraş'taki olaylar da Antep'te karşılaşılan olaylardan farklı değildir. Fransızların Maraş'ı işgalinin ilk günü 31 Ekim 1920'de Ermeniler halkın namusuna ve mukaddes değerlerine hakaret etmeye başladılar. Aynı gün bir Ermeni, hamamdan çıkan bir kadının yüzünü açmak isteyince Sütçü İmam Olayı meydana geldi. Fransız ordusunda bulunan Ermeni askerler intikam almak amacıyla katliam yapmaya başladılar. Fransız üniforması giyen Ermeni lejyonları Maraş çevresindeki köylerde masum insanları şehit ettiler. Camileri sabote edip minarede ezan okuyan müezzine ateş açtılar. Şehirde gündüz 06-18 saatleri arasında işe gitmeyi ve sokağa çıkmayı yasakladılar.

22 Ocak- 11 Şubat 1920 tarihleri arasında meydana gelen savaşta Ermeniler, Fransızlarla birlikte Maraş'ı top ateşine tuttular. Şehrin muhtelif yerlerinde yangınlar çıktı. Türklerin evleri tek tek seçilerek yakıldı. Mitralyöz ateşi altında yok edilmek istenen Maraş halkı sesini duyurmak ve yardım istemek için bildirimler yayınladı. 22 gün süreyle bomba ve yangın felaketi içinde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelen şehir halkı soylu bir şekilde mücadelesini sürdürdü.

Urfa'da bir binbaşı komutasında bulunan Fransız kuvvetleri 500 neferden oluşmaktaydı. Bunların yanında onlarla hareket eden 350 Ermeni gönüllü bulunmaktaydı. Ermeni gönüllülerinin sayısı zamanla 500 ve çarpışmaların başlayıp da Kuvva-yı Millîyenin Urfa'ya girmesinden sonra 1.200'e kadar çıkmıştır. Fransızlara bir kısım Süryani de yardım etmekteydi. Bu kuvvetin yanında Ermeniler mahallelerinden Fransızlara yiyecek yardımı da sağlıyorlardı.

Türk kuvvetleri şehre girdiğinde yapılan açıklamada, Ermeni ve Süryani cemaatlerinin vatandaş kabul edildiklerini ve bu nedenle hareketlerinin sadece Fransız işgaline karşı olduğunu bildirmiş ve onlar da tarafsız kalacaklarına söz vermişlerdi. Ancak Fransızlar, Ermeni mahallesinde önemli bir kuvvet bulunduruyor ve Ermenilerden yardım görüyorlardı. Kuvva-yı Millîye, bu durum karşısında Ermeni-Fransız ilişkisini kesmek amacıyla yaptığı taarruz sırasında Ermenilerin bir kısmının mahallelerinden ayrılarak, Fransızlara yakın yerlere geçip, yerleştiği görüldü. Hatta buralardan ve Ermeni kilisesinden Kuvva-yı Millîye üzerine zaman zaman ateş açılmıştır (Fırat, 1940: 46). Bu olaylar esnasında silahlı 1.200 kişinin, yanlarında bazı Süryaniler de olduğu halde (Ermeni-Süryani) Fransızlara iltihak ettikleri görüldü (18 Şubat 1920).

Kasım 1919'da Urfa'yı işgal etmiş olan Fransızlar, Şubat 1920 başlarında Kuvayı Millîye tarafından kuşatıldıkları için Nisan ayı başlarına doğru verdikleri kayıplar, dışarıdan yardım alamama ve erzakın tükenmesi gibi sebeplerle Kuvayı Millîye ile antlaşmanın yollarını aramaya başlamışlardı. Sonunda Fransızlar, Ermenilere başvurarak, Türk tarafına gitmelerini ve yiyeceklerinin kalmadığını

söylemelerini istediler. Böylece sözde Ermenileri kurtarmak için geldiklerini iddia eden Fransızlar, şimdi Urfa'dan çıkabilmek için onlardan yardım diliyor ve onları kullanmak istiyorlardı. Fransızların bu davranışları, Ermeni Cemaati temsilcisi ve Milletvekili olan Dr. Agop Beşliyan'ın Urfa'da Kuvayı Millîye kumandanlığı yapmış olan Ali Saib Ursavaş'a Amerika'dan yazmış olduğu mektubunda ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır (Özçelik, 2005: 260-267).

Savaştan bıkmış olan Fransız kamuoyu Anadolu'daki yeni bir maceranın karşısında yer almaya başlamışlardı. Fransız Hükümeti de Asya'daki sömürgeleri için örnek olacak bir Türk başkaldırısı karşısında Türklerle uzlaşmanın en akılcı politika olacağı kanısına varmıştır. Bu yeni durum üzerine Fransız Elçisi Bouillon tekrar Ankara'ya gelerek görüşmelere başladı ve sonuç olarak 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalandı (Belen, 1973: 372, Budak, 1999). Bu antlaşmaya göre savaşa son verilecek; savaş esirleri, tutuklular, hapisteler bulunanlar serbest bırakılacaklardır. Antlaşmanın imzasından en çok iki ay içinde Fransız askeri birlikleri, kabul edilen sınırın güneyine ve Türk birlikleri de kuzeye çekileceklerdir. Boşaltma bir karma komisyon tarafından düzenlenecek; boşaltılan yerlerde genel af ilan edilecek; azınlık haklarına riayet olunacak; İskenderun ve Hatay Bölgesinde özel yönetim kurulacak, Türklere kültürlerinin gelişmesi için kolaylık gösterilecek ve Türk dili resmi dil olacaktır. Bugünkü Türkiye-Suriye sınırının da belirlendiği antlaşmaya göre İskenderun'un kuzeyindeki Payas'ın hemen güneyinden Meydanekmez'e, oradan Kilis şehrini Türkiye'de bırakarak Çobanbeyli istasyonuna varacak, Süleyman Şah'ın Caber Kalesindeki mezarı çevresiyle Türkiye'nin malı olacak, orada Türk muhafızı bulunacak ve Türk bayrağı çekilecek, Türkiye hükümeti demiryolunun Suriye'deki kısmından asker taşıyabilecektir.

Ermeniler bu antlaşmaya büyük tepki göstermekle beraber, Çukurova bölgesinden göç etmeye başladılar. Maraş, Antep, Urfa ve Adana illerinde yaşayan Ermeniler, Ankara Antlaşmasından sonra, Fransızlar tarafından Suriye ve Lübnan'a taşındılar. Ermeni kaynaklarına göre, antlaşma sonrası Fransızlar tarafından boşaltılan Çukurova ve çevresinden 120.000'den fazla Ermeni Suriye'ye ve Lübnan'a göç ederken, 30.000 kadarı da Kıbrıs, Mısır ve İstanbul'a göç etmiştir (Akbıyık, 1999: 351).

V.LOZAN'DA ERMENİ SORUNU

26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz sonucu Yunan ordusu Anadolu'dan tümüyle çıkarılmış ve 3 Ekim'de Mudanya Mütarekesi görüşmeleri başlamıştır. 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesiyle Türk-Yunan çatışması sona ermekle kalmamış, aynı zamanda da İtilaf Devletleri de Türkiye Büyük Millet Meclisinin varlığını kabul etmek zorunda kalmıştır. Mütareke

sonrasında başlayan yoğun tartışmalar ve görüş alışverişi sonucunda, İtilaf Devletleriyle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasındaki Barış Konferansının Lozan’da yapılması kararlaştırılmıştır (Ertan, 2000: 209-225). Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur ve Hasan (Saka) Bey tarafından bir heyetle temsil edildiği Lozan Konferansı 20 Kasım 1922’de başlamıştır¹⁰.

Lozan’da bir görüşme yapılacağı ve Türklerle İtilaf Devletleri arasındaki sorunların kesin olarak çözümleneceğini haber alan Ermeniler de bu esnada bazı hazırlıklara girişmişlerdir. Harekete geçen Ermeni Cumhuriyeti heyeti ve Ermeni millî heyeti, önce kendi aralarında tam bir görüş birliği oluşturmuşlar ve son olarak bir kez daha İtilaf Devletlerine başvuruda bulunmuşlardır. Bu arada Lozan Konferansına yetkili üye olarak katılmak ve isteklerini kabul ettirebilmek amacıyla propaganda faaliyetleri başlatmışlar, Ermenilere dost olan bütün yabancı kuruluşların Ermeni tezini savunmaları için Lozan’a temsilci göndermelerini sağlamışlardır (Sakarya vd, 1984: 424).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ise, Lozan’a gönderdiği Türk Heyetine, Bakanlar Kurulunda kaleme alınan 14 maddelik talimatname vermiştir. Bu talimatnamenin birinci maddesinde “Ermeni Yurdu” söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir” ifadesi yer almaktadır (Lozan Telgrafları I (1922-1923), 1990: XIV).

Türk Heyeti, görüşmelerin başladığı andan itibaren İngiltere, Fransa ve diğer devletlerle çatışma yaşarken Ermeniler de kendi isteklerini gündeme getirmiş ve bu isteklerini Lozan Barış Konferansına bir muhtırayla bildirmişlerdir. Ermeni Muhtırası Lozan Barış Konferansına verildikten sonra Ermeni Cumhuriyeti kurulundan Aharanyon ve Hadisyan ile Millî Ermeni kurulundan Noradunkyan’dan oluşan bir kurul, Lozan’a gitmiş ve orada bir Ermeni bürosu kurmuşlardır. Bütün diğer milletlerin delegeleriyle sürekli temaslar sağlanarak onların Ermeniler tarafına kazanılmasına ve Ermeni isteklerini desteklemelerine çalışılmıştır.

Ermenilerin konferansın ilk günlerinde sundukları muhtıradaki Türklerin 1.250.000 Ermeni’yi katlettikleri, 700.000 Ermeni’nin de çeşitli ülkelere göç etmek zorunda bırakıldıklarını iddia etmişlerdir. ABD başkanının hakemliğinde Ermeniler için bir alanın belirlenmesi, Erivan Cumhuriyeti’nin sınırlarının Doğu illerinden toprak katılarak genişletilmesi ve denizden çıkış için bir liman verilmesi, Kilikya’nın

---

¹⁰ Lozan Antlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Cemil Bilsel, **Lozan**, C. I-II, İstanbul, 1933; Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1943; Gönlübol-vd., “a.g.m.”, s. 51

da bu sınırlar içine alınması yönündeki isteklerini bir kez daha yinelemişlerdir¹¹. Ayrıca bu muhtırada, savaş sırasında tüm Ermeni milletinin İtilaf Devletlerinin yanında savaştığı vurgulanmak suretiyle bu devletlerin desteğini almaya çalışmışlardır (Öke, 1991: 194).

Bu beklenti ve baskılara karşı, görüşmelerin başlamasından sonra henüz Ermeni konusunun resmen gündeme gelmediği dönemlerde bile İsmet Paşa, hazırlık anlamında Ankara'nın bu konudaki görüşlerini almak istemiştir (Ertan vd, 2000: 214). İsmet Paşa'nın Ermenilerle ilgili olarak Ankara'ya çekmiş olduğu ilk telgraf¹², konferansın başlamasından beş gün sonradır. İsmet Paşa'nın Heyet-i Vekile Riyasetine (Rauf Bey) çekmiş olduğu 25 Kasım 1922 tarihli telgrafta, gerek İngilizlerin gerekse Amerikalıların, Türkiye'deki Ermenilerin kimlerle ve nasıl değiştirileceğini sorduklarını bildirilmiştir. İsmet Paşa aynı telgrafta Ermenilerin ülke dışına çıkarmalarının dünyaya açıklanamayacağını söylemiştir (Lozan Telgrafları I (1922-1923), 1990: 124-125). Bu telgraftan, Rumlarla olduğu gibi Ermenilerle Türkler arasında da bir mübadelenin gündemde olduğu ve bunun koşullarının konuşulabileceği görülmüştür. Yine aynı telgraftan da anlaşıldığı gibi, Lozan'da Ermeni sorunu denildiğinde, hem "Ermeni Yurdu", hem de Türkiye'de yaşayan Ermenilerin mübadele edilmesi konuları tartışılacaktı (Ertan, 2000: 214-215).

İsmet Paşa, ilk telgrafından hemen bir gün sonra çektiği yeni bir telgrafla, Lozan'a Ermeni heyetinin geldiğini ve dışarıda kalan 700.000 Ermeni için yer istediklerini bildirmiş ve ayrıca Ermenilerin konferansta olağanüstü baskı kurabileceklerine işaret etmiştir. Rauf Bey, bu ikinci telgrafa verdiği cevapta Ermeni heyetinin verdiği 700.000 rakamının abartılı olduğunu, Kilikya'da yerli ve dışarıdan gelmiş ve kendi arzularıyla çıkan Ermenilerin sayısının 45.000 olduğunu söylemiştir (Lozan Telgrafları I (1922-1923), 1990: 136). Daha konferansın ilk günlerinden

---

¹¹ Tipik bir Ermeni Propaganda bildirisi olan bu muhtıra, çeşitli gazetelerde yayınlanmış, görüşmeler sırasında değişik yerlerde propaganda amacıyla kamuoyuna duyurulmaya çalışılmıştır. Muhtırada dikkat çeken diğer bir husus ise, Fransız ileri gelenlerinin imzasını taşımasıdır. Bkz. **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, s. 229.n

¹² Türk ve Dünya Tarihi içerisinde çok önemli bir yeri olan Lozan Konferansında, telgrafların çok rolü büyüktür. Denilebilir ki, Lozan Konferansı telgraflarla yürütülmüştür. Nitekim Türk heyetinin Lozan'daki her gelişmeyi anında Ankara'ya rapor etmesi ve Ankara'dan gelen talimatlar doğrultusunda görüşmeleri yürütmesi bunun delilidir. Yalnızca Türkiye bakımından değil konferansa katılmış öteki devletler takımından da böyledir. Bu telgraf, Bilal Şimşir tarafından hazırlanan ve yukarıdaki dipnotta atıfta bulunduğumuz eserde toplanmıştır.

itibaren tarafların elindeki rakamlar konusunda ciddi farkların bulunduğu da gözden kaçmamıştır.

Başvekil (Başbakan) Rauf Bey bu telgrafın hemen peşinden mübadeleyle ilgili telgrafa da cevap vermiştir. Buna göre Türkiye'deki Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesi ve Türk Ortodokslarının ayrı bir hak iddia etmemek şartıyla memlekette kalmaları fikir ve kararında olduğunu açıklamıştır.

Bu telgraflarda henüz resmî bir oturumda gündeme gelmemekle beraber, tarafların Ermeni konusunda gayri resmî yollardan nabız yokladıkları anlaşılmaktadır. Yine Ermenilerle ilgili resmî görüşmelerin başlaması öncesinde İsmet Paşa, 6 Aralık 1922'de Ankara'ya çekmiş olduğu telgrafta yerli Ermenilerle Ermenistan'daki Türklerin değiştirilmesi konusunda kiminle görüşmesi gerektiğini sormuş ve asıl olarak kendisine göre Ermeni değişimi için muhatabının bulunmadığını ifade etmiştir. İsmet Paşa aynı telgrafta Amerika'nın bütün misyonerlerinin ve bütün Ermeni cemaatlerinin Lozan'a geldiklerini, "Ermeni Yurdu" ve azınlıklar hukukunu reddettiğini onlara açıklamak istediğini bildirmiştir (Lozan Telgrafları I (1922-1923), 1990: 172).

Burada Ermenilerin değişimi konusunda Heyet-i Vükela ile İsmet Paşa'nın birbirlerine ters düştükleri anlaşılmaktadır. Ancak Rauf Bey'in ısrarıyla olsa gerek, aynı gün yapılan toplantıdan sonra İsmet Paşa'nın Ermeni mübadelesi konusunda görüşü kabul edilmiş ve yeni bir telgrafta İsmet Paşa'ya bildirmiştir (Lozan Telgrafları I (1922-1923), 1990: 176).

Lozan'da azınlıklarla ilgili resmî görüşmeler 12 Aralık 1922'de başlamıştır (Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922-1923), yy: 93). Ancak bu tarihte yapılacağı Türk heyetine bir gün önce gece yarısı bildirilmiş, Türk heyeti hazırlıksız yakalanmak istenmiştir (Bilsel, 1933: 272). Oturumda söz alan İngiliz temsilci Lord Curzon, yapmış olduğu konuşmada azınlıklar nedeniyle tüm dünyanın konferansla ilgilenmeye başladığını, müttefiklerin amacının Anadolu'da yaşayan Hristiyanları himaye etmek ve mümkünse onları kurtarmak olduğunu ifade ettikten sonra Rum, Yahudi, Asurî, Gildanî, Nasturî ve Ermenilerin himaye görmesi gerektiğine işaret etmiştir. Ermenilerin üzerinde uzun uzun duran Lord Curzon, bu topluluk için Kuzeydoğu vilayetlerinden ve Çukurova'dan yurt istemiş, azınlıklarla ilgili isteklerini geniş bir genel af, askerlikten bir bedel karşılığında kurtulma ve serbest gidip gelme başlıkları altında toplamıştır (Bilsel, 1933: 272; Türk İstiklal Harbi, 1999: 244-245).

İsmet Paşa'nın Ankara'ya çekmiş olduğu telgraftan Lord Curzon'un isteklerinin bununla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Lord Curzon, "Ermeni Yurdu"

sorununa dile getirirken, Ermenistan'ın fakir olduğunu ve Ermenilerin istemedikleri bir hükümet şeklinin bulunduğunu ve bu yüzden de Kilikya'dan da Ermeniler için yurt verilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamıştır (Lozan Telgrafları I (1922-1923), 1990: 211-212).

Curzon'un ortaya attığı bu istekler, yeni ayrıcalıklardan başka bir şey değildir. Lord Curzon'dan sonra konuşan Fransız Delegesi Barrere de azınlıkları ve özellikle Ermenileri koruyan bir konuşma yapmıştır (Karacan, 1943: 129). İsmet Paşa, gündemden henüz o sabah haberdar edildiğinden, Türk heyetince önceden hazırlanmış olan ve azınlıklar konusunu tarihi gidişatı içinde muhakeme ve tahlil eden ve Türk görüşüne göre yazılmış genel bir etüt niteliğindeki çok ayrıntılı muhtırayı okumuştur (İnönü, 1987: 79). Yaklaşık üç saat süren konuşmadan sonra İsmet Paşa, dış kışkırtmaların giderilmesi gerektiğini, bunun da ancak Türk ve Rum halkın değiştirilmesiyle mümkün olabileceği; kalacak azınlıklar hakkında da, (Türk vatandaşlığından ayrılmayanlar hakkında olduğu gibi) Türk özgürlüklü siyasetinin garanti edileceğini vurgulamıştır (Bilsel, 1933: 174; Karacan, 1943: 130).

Bu arada Amerikalı temsilciler de azınlıklar ve özellikle de Ermenilerle ilgili oturumlarda Türklerin karşıtı bir tutum takınmaya başlamışlardır (Karacan, 1943: 131). Ertesi gün, 13 Aralık 1922'de de azınlıklarla ilgili oturumda İsmet Paşa tavizsiz tutumunu sürdürmüştür (Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922-1923), yy: 94-95). İsmet Paşa-Lord Curzon söz düellosu şeklinde geçen oturumda, İsmet Paşa'ya cevap verme işi yine Lord Curzon'a düşmüştür. Lord Curzon, Ermenilerin Türk yönetiminden memnun olmadığını, Anadolu'da yaşayan Ermeni sayısının 3 milyondan 130 bine düştüğünü, 60 bin Ermeni'nin Fransızlarla birlikte çekilerek yurtlarını terk ettiklerini iddia etmiştir. Lord Curzon bu durumda Ermenilerin güvenli bir durumda bulunmadıklarını ve korumasız bırakılmayacağını söylemiştir. Bir "Ermeni Yurdu" kurulması önerisinin İsmet Paşa tarafından Türkiye'nin parçalanmasına yol açacağı gerekçesiyle reddedilmesinin doğru olmadığını ve bunu dünyanın iyi gözle karşılamayacağını ileri süren Lord Curzon, konunun Milletler Cemiyeti'nin girişimleriyle çözümlenmesi gerektiğini savunmuştur (Bilsel, 1933: 277).

"Kendi ellerinin temiz olduğunu" söyleyen Lord Curzon, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi gerektiğini ve cemiyetin azınlıklarla ilgili kararlarını kabul etmesinin şart olduğunu ileri sürmüştür (Bilsel, 1933: 277-278). Aynı gün Amerikalılar da İsmet Paşa'yı ziyaret etmişler ve onlar da "Ermeni Yurdu" isteklerini dile getirmişlerdir. Bu istek de İsmet Paşa tarafından kesin olarak reddedilmiştir (Lozan Telgrafları I (1922-1923), 1990: 215-216). İsmet Paşa'nın yapmış olduğu açıklamalardan tatmin olduklarını beyan eden İtilaf Devletleri temsilcileri konunun tali komisyona gönderilmesini kabul etmişlerdir.

“Ermeni Yurdu” sorununun tali komisyonda ele alınması kabul edildikten sonra konu 23 Aralık 1922’de gündeme gelmiştir. Büyük tartışmaların yaşandığı görüşmelerden sonra, müttefikler tarafından yapılan öneriler, Türk heyeti temsilcisi Rıza Nur tarafından şiddetle reddedilmiştir (Rıza Nur vd, 1968: 1103). 24 Aralık’ta yapılan görüşmeler de hararetle geçmiş, müttefiklerin Ermeniler ve “Ermeni Yurdu” konusundaki görüşleri kabul edilmemiştir (Lozan Telgrafları I (1922-1923), 1990: 263, 268). Görüşmelerde ayrıca Ermeni heyetinin komisyonda dinlenmesi isteği de tartışmalara sebep olmuştur. Türk heyeti, “...Ermeni heyetinin Ermenistan hükümeti tarafından vekâlete haiz olmadığı, eğer Türkiye azınlığı olarak toplanılacaksa bunun şiddetle protesto edileceğini...” söyleyerek, görüşmeleri terk etmiştir (Lozan Telgrafları I (1922-1923), 1990: 281-282, Nur, 1968: 1058-1061).

Bunun üzerine Noradunkyan Hadisyan, Paşalyan ve Aharonyan’dan oluşan Ermeni heyeti, Türk tarafının bulunmadığı tali komisyonda 26 Aralık’ta söz alabilmiştir. Ermenilerin yurt isteklerini bir kez daha dile getirdikleri bu konuşmalarda, “Ermeni Yurdunda” asker toplamanın serbest olması ve Patrikhanenin bağımsız kalması yönünde yeni görüşler de ortaya koymuşlardır (Uras, 1987: 731-737).

Tali komisyon, Ermeni sorunuyla ilgili olan azınlıklar konusundaki son toplantısını, 6 Ocak 1923 tarihinde yapmıştır. Fransız temsilci Montagna ve İngiliz temsilci Sir Horace Rumbold’un “Ermeni Yurdu” kurulması yönündeki isteklerini tekrar ettikleri konuşmalar sonrasında söz alan Rıza Nur sert ve kesin bir konuşma yaptıktan sonra konuşması sonrasında oturumu terk etmiştir (Nur, 1968: 1060-1064).

Türk tarafının kesin tavrı karşısında Batılı devletlerin temsilcileri de, zaten kendileri için hayati bir önem taşımayan Ermeni Sorununda yumuşamışlar ve ısrarlarından vazgeçmişlerdir. Ermeni sorunu tali komisyonda son olarak 9 Ocak 1923’te hazırlanan bir raporla gündeme getirilmiştir. Amerika’nın düşünce belirlemediği bu raporda, İtilaf Devletlerinin iki önemli taviz verdikleri görülmüştür. Buna göre Batılılar, Gayri Müslimlerin korunmasıyla ilgili isteklerinden vazgeçmişler ve Milletler Cemiyeti’nin İstanbul’da temsil edilmesi fikrini terk etmişlerdir. Yine Türk tarafının geniş kapsamlı bir genel af ilânını ve azınlıkları askerlik görevinden muaf tutmayı reddetmesine de itiraz edilmemiştir. Tali komisyonun raporunun İsmet Paşa ve Lord Curzon tarafından kabul edilmesinden sonra Lozan’da Ermeni konusu bir daha resmî görüşmelerde gündeme gelmemiş ve doğal olarak da antlaşmaya bu konuyla ilgili herhangi bir hüküm girmemiştir (Lozan Telgrafları I (1922-1923), 1990: 360-361, Sonyel, 1986: 317). Lozan Barış Antlaşması’nda Ermeni sorununa değinilmemiş olduğundan hayal kırıklığına

uğrayan Ermeni delegeleri, 2 Şubat 1923'te Lozan şehrini terk etmişlerdir (Süslü, 1995: 269).

Bu karardan sonra duygu sömürüsü dolu bu bir bildiri sunan Ermeni delegelerinin, kendilerinin Azerbaycan'da yaptıkları bazı olumsuzlukları gizledikleri ve bunlardan hiç söz etmedikleri bilinmektedir. Oysa 31 Mart 1918'de Ermeniler 31 bin Azeri Türk'ünü katletmişti¹³.

Türkiye aleyhinde yapılan bütün propaganda ve çalışmalar, İsmet (İnönü) Paşa başkanlığındaki heyet tarafından sonuçsuz bırakılmış ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşmasında Türk tezi kabul edilmiştir. Antlaşma metninde Ermenilerle doğrudan ilgili herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Türkiye'de yaşayan veya yaşamak isteyen Ermenilerin durumuna genel bir ifadeyle uyrukluğa ilgili bölümde değinilmiştir. Lozan Barış Antlaşmasının Türkiye'nin dışında kalan ve ülkeye dönmek isteyen Ermenileri de ilgilendiren maddesi¹⁴ şu şekildedir: "18 yaşını geçmiş olup da 30. Madde hükümleri¹⁵ uyarınca, Türk uyrukluğunu yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyrukluğa kazanan kişiler, işbu antlaşmanın yürürlüğe sunulduğu günden başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk uyrukluğunu seçme hakkına sahip olacaklardır."

Antlaşmanın dolaylı da olsa Ermenileri ilgilendiren 32. maddesinde ise: "İş bu antlaşma gereğince Türkiye'den ayrılan topraklarda yerleşmiş ve bu topraklardaki halkın çoğunluğundan soy bakımından ayrı olan 18 yaşını geçmiş kişiler, bu antlaşmanın yürürlüğe konulduğu tarihten itibaren iki yıllık süre içinde, halkın çoğunluğu kendi soyundan olan devletlerden birinin uyrukluğunu, o devletin izni koşuluyla seçebileceklerdir" ibaresi yer almıştır.

Antlaşmada azınlıklarla ilgili hükümler de Türkiye'deki Ermenileri ilgilendirmektedir (Belgelerle Ermeni Sorunu, 1992: 434-435). Bunlardan biri 39. Maddedir. Buna göre Müslüman olmayanlar Müslüman olanlarla özdeş, medenî ve siyasi haklardan yararlanabileceklerdi. Yine Türkiye'nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktır (Soysal, 1989: 95).

---

¹³ Bu yüzden Azerbaycan Parlamentosu, 1996 yılında 31 Mart tarihini "Azerbaycan Türklerinin Soykırım Günü" ilan etmiş ve dünya parlamentolarına bunu bildirmiştir.

¹⁴ 31. Madde.

¹⁵ Lozan Antlaşmasının 30. Maddesine göre Türkiye'den ayrılan topraklara yerleşmiş Türk uyruklular kendiliğinden ve yerel yasaların koşulları içinde bu toprakların geçtiği devletin uyruğu olacaklardı.

Ermeniler Lozan Antlaşmasının imzalanmasından sonra bile bazı politik girişimlerde bulunmuşlardır. Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Başkan A. Aharonyon, 9 Ağustos 1923 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne başvurarak Lozan Barış Antlaşmasında Ermenilerin varlıklarının da kabul edilmediğini söyleyerek, Ermeni sorununun Milletler Cemiyeti'nin gündemine alınmasını rica etti. Yine Ermeniler, 9 Ağustos 1923'te Müttefik Devletlerin temsilcilerine bir protesto göndererek Lozan Barış Antlaşması'nda Ermenilerin göz önüne alınmadığından ve sanki Ermeniler yokmuş gibi imza edildiğinden yakınmışlar, bu antlaşmanın ne barışa ne de hak ve adalete yaramayacağını savunmuşlar, bu antlaşmaya karşı olduklarını belirtmişlerdir.

SONUÇ

Milli Mücadele yıllarında Mondros Mütarekesiyle başlayan süreçte Güney, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İtilaf Devletlerinin herhangi biri bu bölgeleri işgal ettiklerinde, daha önceden meydana gelen gelişmeler ışığında Ermenilerin önemli bir kısmı, kendi lehlerine dönüşebilecek hareketlerle bir beklenti içine girmiş ve bu işgal hareketlerini kendileri için bir ümit ışığı olarak görmüşlerdir. Ancak bu işgal hareketleri sonrasında müttefiklerin sıkıştıklarında ve geri çekildiklerinde kullandıkları Ermenileri yüzüstü bıraktıkları görülmüştür.

Lozan'daki Ermeni sorunu, Batılı devletlerin yeni Türk Devleti üzerinde uluslararası bir baskı oluşturmaları yolunda bir başlangıç teşkil ederken, Türk Devleti için de Misak-ı Milli konusunda taviz vermeme ve kararlılık geleneğinin doğmasına yol açmıştır. Savaştan yeni çıkmış ve yorgun bir ulusun temsilcilerinin toprak bütünlüğü konusunda Lozan'da göstermiş olduğu direniş, antlaşma metnine de yansımış ve Ermenilerle ilgili hiçbir hükme yer verilmemiştir.

KAYNAKLAR**I- ARŞİV VESİKALARI**

ATASE Arşivi. Kl.24.D.1336/13-6.F.6-38.

ATASE Arşivi. Kl.47.D.1336/13-6.E.47-2.

T.İ.T.E. Arşivi. 28/3566-3 15

II- SÜRELİ YAYINLAR

Albayrak Gazetesi. 16-27 Kasım 1919, Sayı: 46-47.

Budak, Ömer. (1999) “Ankara Antlaşması”. Bilim Yolu Dergisi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Yayınları.

Ertan, Temuçin F.. (Güz 2000) “Lozan Konferansında Ermeni Sorunu”. KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, C. II, Sayı: 2: 209-225.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı. Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Sayı 8, Vesika 173-175.

Hâkimiyet-i Millîye Gazetesi. 6 Şubat 1920: 49; 21 Şubat 1920: 10.

Özçelik, İsmail. “1915’te, Urfa’da Ermeni Olayları ve İsyanı”. Askeri Tarih Bülteni, Yıl: 11, Ağustos 1986, Sayı: 21: 23-33.

III- KİTAPLAR

Akbıyık, Yaşar. (1999). Millî Mücadelede Güney Cephesi, Maraş. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Akbulut, Yılmaz. (1998). Ermeniler ve Bingöl’de Ermeni Tehcirleri. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Atatürk, Mustafa Kemal. (1987). Nutuk. C. III. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.

Baytok, Taner. (1970). İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı. Ankara: Başnur Matbaası.

Belen, Fahri. (1973). Türk Kurtuluş Savaşı. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Bildirici, Yusuf Ziya. (1999). Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri. Ankara: KÖKSAV Yayınları.

Bilsel, Cemil. (1933). Lozan. C. I-II, İstanbul.

Çaycı, Abdurrahman. (2000). Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Çelik, Kemal. (1999). Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi. (1979). SSCB Bilimler Akademisi. İstanbul: Bilim Yayınları.

Fırat, Kerim. (1940). Urfa Savaşı'ndan Yapraklar. Gaziantep.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları. (1992). Belgelerle Ermeni Sorunu. Ankara.

Gökdemir, Ahmet Ender. (1989) Cenûb-i Gerbi Kafkas Hükümeti. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

İlter, Erdal. (1969) Ermeni Kilisesi ve Terör. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

İlter, Erdal. (1995) Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923). İstanbul: Turan Yayınları.

İnönü, İsmet. (1987). Hatıralar. İkinci Kitap, Ankara.

Karabekir, Kazım. (1995). İstiklal Harbimiz 1-4. (Yayına Hazırlayan: Faruk Özerengin), İstanbul: Emre Yayınları.

Karacan, Ali Naci. (1943). Lozan Konferansı ve İsmet Paşa. İstanbul: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Koçaş, Sadi. (1967). Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri. Ankara: Altınok Matbaası.

Lozan Telgrafları I (1922-1923). (1990). Haz. Bilal Şimşir, Ankara: TTK Yayınları.

- Nur, Rıza. (1968). Hayat ve Hatıratım. C. III, İstanbul.
- Öke, Mim Kemal. (1991). Ermeni Sorunu 1914-1923. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özçelik, İsmail. (1992). Millî Mücadele’de Güney Cephesi, Urfa. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özçelik, İsmail. (2005). Ermeni Sorunu ve Gerçekler. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Öztürk, Ayhan. (1998). Millî Mücadelede Gaziantep. Kayseri.
- Sakarya, İhsan. (1984). Belgelerle Ermeni Sorunu. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Sonyel, Salahî R.. (1986). Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika. C. II, Ankara: TTK Yayınları.
- Soysal, İsmail. (1989). Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları, 1920-1945. C. I, Ankara.
- Süslü, Azmi. (1995). Türk Tarihinde Ermeniler. Ankara.
- Şimşir, Bilal. (1976). Deportes of Malta. İstanbul.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü. (yy). Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Kurtuluş Savaşımız (1919-1922).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü. (yy). Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922-1923).
- Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı. (1999). Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.
- Uras, Esat. (1987). Tarihte Ermeniler ve Ermeni Sorunu. İstanbul: Belge Yayınları.
- Veou, Paul du. (1937). La Passion de la Cilici. Paris.
- Villalta, Jorge Blanco. (2000). Atatürk. (Çev. Fatih Özsu), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Yerasimos, Stefanos. (2000). Kurtuluş Savaşında Türk Sovyet İlişkileri (1917-1923). İstanbul.

IV- MAKALELER

Arslan, Esat. (2001). “Ermeni Sorununda Akılcı, Tarafsız ve Planlı Görüş Açıları”. Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı.

Gönlübol, Mehmet-Sar, Cem. (1974). “1919-1939 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”. Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973). Ankara: Sevinç Matbaası.